

**ՎՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ ԵՎ ԱՆԱՊԱՀՈՎՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1913-1914 ԹԹ.
ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

Ավերիս Հարությունյան

1908-1912 թթ. Վանի նահանգում քրդերի կողմից իրականացված հայերի բռնությունները և հալածանքները, ինչպես նաև Վանից ու Աղթամարից դեպի Կ.Պոլիս և Էջմիածին ուղարկված բոթաբեր հեռագրերը հաստատում էին, որ կոտորածի ասի ու սարսափը սավառնում էր Վասպուրականի հայության գլխին: Ինչպես «Կոհակ» պարբերականի խմբագրականն է վստահեցնում. «...հայկական անպարտ արիւնը առատորէն կը հոսի եւ կացութիւնն հետզհետէ անհանդուրժելի կը դառնայ: Չգիտցուիր թէ մինչեւ երբ այս ժողովուրդը իր օրինապահութեան եւ սահմանադրականութեան շնորհիւ նոխազ քաւութեան պիտի ըլլայ...»¹:

Միաժամանակ քաղաքական փոթորկալի հորիզոնը և իթիլաֆական Թուրքիայի նոր պարտությունները Բալկանյան առաջին պատերազմում (1912 թ. հոկտեմբերի 9 - 1913 թ. մայիսի 30) իրենց արձագանքն են թողնում արևմտահայ իրականության վրա՝ պատճառ դառնալով ինչպես մերձնակատային, այնպես էլ հայաբնակ շրջանների, այդ թվում նաև Վանի նահանգի հայության կոտորածների սպառնալիքի²: Կարևորելով այդ հանգամանքը՝ «Մշակ»-ը փաստում է. «Մեր հարևան ժողովուրդները չափազանց տխուր, մռայլված ու զայրացած են և իրենց մաղձը թափում են հայերի վրա, եթե ոչ գործով - առ այժմ, այլ գոնե սպառնալիքներով»³:

Տարածքային կորուստներին համահունչ՝ Բ. Դուռը 1912 թ. դեկտեմբերի 8-ին քննության առավ նաև Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրագործելու հարցը՝ նպատակ ունենալով կանխել մեծ տերությունների միջամտությունը երկրի ներքին գործերին: Սակայն հայերի գրեթե բոլոր իրական պահանջները մերժվեցին:

Իրադարձությունների զարգացման համընդհանուր հարթակում անհանգիստ են անցնում 1913 թ. Ծննդյան տոները նահանգի մի շարք բնակավայրերում, մասնավորապես Արճեշում, որտեղ առևտրական գործունեությամբ էին զբաղված 100-ից ավելի հայեր Վանից և Բաղեշից: Տեղի զինվորական հրամանատար հաջի Զայիդ փաշան, որ մինչ այդ լավ վերաբերմունք ուներ հայերի նկատմամբ, կեղծ լուրեր է տարածում և հեռագրեր ուղարկում Կ.Պոլիս առ այն, որ հայերը զաղտնի պայթուցիկներ են արտադրում և ռազմական պատրաստություններ տեսնում՝ ապստամբելու համար: Վստահության մթնոլորտը վերականգնելու հույսով հայերը

¹ Տե՛ս «Կոհակ», Կ.Պոլիս, 1912, օգոստոսի 22/4, թիվ 32:

² Տե՛ս «Правительственный вестник», Петербург, 1912, 6 (19)с. XI.

³ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, ապրիլի 26, թիվ 88:

դիմում են գավառի կայանկամին, ապա Վանի առաջնորդի միջոցով նաև՝ Վանի վալիին, որը հարթում է գործը⁴:

Արևմտահայերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների, սպանությունների և անապահովության մղձավանջը շարունակվեց և նոր դրսևորումներ ձեռք բերեց նաև այն բանից հետո, երբ իշխանությունը 1913 թ. հունվարի 10-ին իթիլաֆիստներից կրկին անցավ իթթիհաթականների ձեռքը: Հայկական հարցի վերաբացումը, Քյամիլ փաշայի իթիլաֆական իշխանության հրաժարականը և իթթիհաթականների կրկին իշխանության ղեկին անցնելը, ինչպես և սպասվում էր, թուրք և քուրդ հասարակական-քաղաքական շրջաններում առաջ բերեց դժգոհության նոր ալիք հայերի դեմ:

Իշխանավոխությունից հետո օսմանյան խորհրդարանի քուրդ պատգամավոր, ազատական հայացքներով հայտնի Աբդուլ Գատերի աջակից Վանի նահանգապետ Իզգեթ բեյը հանուն իր պաշտոնի ապահովության դիմում է իթթիհաթականներին՝ նրանց միանալու և հայրենիքի բարօրության համար միասնաբար գործելու ակնկալիքով: Սակայն նրա առաջարկը մերժվում է: Իր հեղինակությունը պահպանելու և իշխանությունն ամրապնդելու համար նա կեղծ տեղեկատվությամբ Վանի օտարերկրյա հյուպատոսներին հայտնում է, որ Կ.Պոլսից Մահմուդ Շևքեթ փաշան հեռագրով իր գոհունակությունն է հայտնել իր «վարչական կարողութան համար»⁵:

Հայերի և քրդերի միջև համերաշխություն հաստատելու և հողային հարցերը լուծելու համար վալի Իզգեթ բեյի նախաձեռնությամբ կազմվում է մի հանձնաժողով, որին անդամակցում էին հայ և թուրք երևելիները՝ մյուֆթին, Վանի առաջնորդ եպս. Սարաճյանը, Պ. Գավհամաճյանը, Գ. Չիտեճյանը⁶: Սակայն այն էական արդյունք չի տալիս, քանի որ քուրդ ավագակներն ազատորեն զինում էին քրդական գյուղերը, իսկ վալիին էլ «ոչ մի բան չէ արել դարման անել»⁷:

Հայկական հարցի վերաբացումն իր անմիջական անդրադարձն է ունենում նահանգի ազգամիջյան հարաբերություններում: Լոնդոնի «The Times» թերթը 1913 թ. փետրվարի 6-ի իր համարում նշում էր, որ Վանից ու Սղերդից ստացված հեռագրերի համաձայն՝ հայերի ու մահմեդականների հարաբերություններն օրեցօր սրվում են⁸:

Որոշ ժամանակ անց՝ 1913 թ. ապրիլին, Վանում անակնկալ խուզարկվեցին բոլոր հայ զինագործների կրպակները և բռնագրավվեցին նույնիսկ չարգելված զենքերը՝ պատճառաբանելով, որ նրանք զենք վաճառելու արտոնագրեր չէն ստացել: Սակայն նման մոտեցում չցուցաբերվեց թուրք զինագործների նկատմամբ, որոնք նույնպես արտոնագրեր չունեին⁹:

⁴ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, փետրվարի 7, թիվ 29:

⁵ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, մարտի 10, թիվ 54:

⁶ Տե՛ս «Ազդակ», Կ.Պոլիս, 1913, հունվարի 12/25, թիվ 2:

⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, ապրիլի 18, թիվ 81:

⁸ Տե՛ս «The Times», London, 1913, 6th of February.

⁹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, մայիսի 9, թիվ 99:

Թուրք զինվորականները սադրանքներ կազմակերպելու և զենք ու զինամթերք հայտնաբերելու պատրվակով խուզարկություններ էին կազմակերպում բոլոր հայ անցորդների նկատմամբ և նույնիսկ օրենքով թույլատրված զենքն էլ բռնագրավում էին, մինչդեռ նման մեղադրանք չէր ներկայացվում քրդերին, որոնք «հրացաններն ուսերին նոյնիսկ կառավարութեան դռան առջևից անց ու դարձ են անում»¹⁰:

Ինչպես «Մշակ»-ի Վանի թղթակիցն է նշում. «Հայկական հարցի յարուցմանը շատ վատ աչքով են նայում թիւրքերը ու մեզ հայերիս համարում են խայիններ (անհաւատարիմ), որ թիւրք կառավարութեան մի ծանր մօմենտից օգտվել ենք ուզում, յարուցելով հայկական հարցը, երբ ժամանակը գայ, նրանք անշուշտ չեն մոռանա հայերի այս յանդգնութիւնը և կը պատժեն այն կերպով, ինչպէս պատժում էր Համիդը»¹¹:

Իսկ Կ.Պոլսում Գերմանիայի դեսպան ֆոն Վանհենհայմը ռեյսկանցլեր ֆոն Բեթման-Հոլվեգին ուղղված իր՝ 1913 թ. մարտի 13-ի հեռագրում, հիմք ընդունելով բարձրաստիճան մի քուրդ պաշտոնյայի նամակը, շտապում էր տեղեկացնել, որ Հայկական հարցի շուրջ պայմանագրի ստորագրումից հետո Վանի նահանգում, որտեղ նահանգապետը քուրդ Իզզեթ բեյն էր, հավանաբար պետք է սպասել հայերի կոտորած¹²:

Կոտորածների սպառնալիքի մասին են վկայում մամուլում պահպանված այն տեղեկությունները, որ միայն վեց ամսվա ընթացքում (1913 թ. հունվար-հունիս) Վանի նահանգում սպանվեց 106, վիրավորվեց 88 մարդ, առևանգվեց 59 կին, իրականացվեց 484 զինված հարձակում հայկական գյուղերի վրա, հափշտակվեցին բազմաթիվ անասուններ¹³:

Ելնելով նահանգում ստեղծված իրավիճակից՝ Վասպուրականի Դաշնակցության մարմինը ՀՅԴ-ի, հնչակյանների և ռամկավարների անունից հանդես է գալիս մի շրջաբերականով, որի մեջ մասնավորապես նշվում էր. «Մեր հայրենիքին այս պատուհասած պատմական մեծ տագնապին հրամայական պարտականություն կոչե գործող կուսակցությունների վրա, մնալով հանդերձ յուրաքանչյուրը իր ծրագրի ու տեսակետի սահմանների մեջ, համաձայնության գալ համազգային բնույթ ունեցող խնդիրների շուրջ»¹⁴:

1913 թ. գարնանը նոր տագնապալի իրավիճակ հաստատվեց Վասպուրականում: Թուրքական Քրդստանի բազմաթիվ շրջաններում վիճակը բավականին լարվեց: Բանն այն էր, որ քրդերը 1913-1914 թթ. ապստամբություն էին բարձրացրել Բիթլիսում, որն էլ անհանգստացրել էր երիտթուրքերին: Քրդերն ուրախությամբ էին

¹⁰ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հունիսի 20, թիվ 133:

¹¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, փետրվարի 19, թիվ 38:

¹² Տե՛ս Արմյանկի վոթոս և ցեոցիդ արմյան Ե Տուրցիա (1913-1919), Մատերիալս քոլիտիցեոսկո արխիվա մինիստերստա անօտրաննիկ քոլա Քայզերոսկոյ Գերմանիա, Տեոբնիկ, Տոստալիտել, օտստեոստեննիյ ռեդաքտոր, օտստր թրեդիսոսկոյ, օտստեոստեննիյ և թրեոստեննիյ դոքտոր ևստորիցեոսկոյ սոստոստա, թրոֆեսսոր Եարդես Միկաեալյան, Երեոան, 1995, էջ 38:

¹³ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, սեպտեմբերի 3, թիվ 193:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց.1, գ.1, թ.1:

արձագանքել նաև Թուրքիայի դեմ Իտալիայի պատերազմին: Արդուրեզակի և շեյխ Թահայի գործակալները շրջում էին երկրով մեկ և քարոզչություն ծավալում՝ թուրքական իշխանության դեմ համազգային ապստամբություն սկսելու համար: Նրանք հավաստիացնում էին հայերին, որ քրդական ազատագրական շարժումը ոչ մի վնաս չի պատճառի նրանց հետաքրքրություններին¹⁵: Թուրքական իշխանությունները վախենում էին, որ քրդական ապստամբությունն առաջ կբերեր հայ ժողովրդի հակակառավարական ելույթներ, քանի որ հայ գյուղացին ինչպես մի շարք վայրերում, այնպես էլ Վանում ուժեղացրել էր պայքարը՝ քյաֆիրային իրավունքի վերացման և հողի վարձակալական հարաբերություններ հաստատելու համար: Վանի նոր վալի Թահսին փաշան գնացել էր մասնակի զիջումների և ընդունել որոշ սահմանափակ որոշումներ քրդերի քմահաճույքների դեմ, որն էլ առաջ էր բերել քրդերի ու թուրքերի հարաբերությունների վատթարացում¹⁶:

Ռայխսկանցլեր ֆոն Բեթման-Հովվեգին ուղղված Տրապիզոնի հյուպատոս Բերգֆելդի՝ 1913 թ. հունիսի 25-ի հեռագրից իմանում ենք, որ կառավարությունը դիմեց վճռական քայլերի, և Վանից, Բիթլիսից և Մուշից նրանց դեմ դուրս բերվեցին ոստիկանական խոշոր միավորներ, որի պատճառով Մուշում և Բիթլիսում բախումներ տեղի ունեցան թուրքերի և քրդերի միջև¹⁷: Սակայն վալի Թահսինը, որն իր 1000 զինվորներով և թնդանոթներով 1913 թ. հունիսին Շատախ և Նորդուզ էր գնացել՝ Միր-Մեհի և Շաքիրի դեմ պատժիչ գործողություններ իրականացնելու համար և հրաման էր տվել ողջ կամ մեռած ձերբակալել ավագակին, կամ նրա ընկերներին, առանց որևէ էական արդյունքի վերադարձավ: Իր նախորդների նման Թահսինը հետևում էր նաև սիրաշահելու քաղաքականությանը՝ Միր-Մեհին խոստանալով ներում, իսկ Շաքիրին և նրա որդիներին կառավարական պաշտոններ: Սակայն նրանք մերժում են՝ չհավատալով վալիի խոսքի անկեղծությանը: Հաշտեցման նպատակով Թահսինը Շատախում ճաշկերույթ է կազմակերպում քուրդ էշրաֆների և 25 հայ երևելիների պատվին¹⁸:

Քաղաքական այս բարդ իրադրության պայմաններում ՀՅԴ Հայաստանի մարմինները ջանքեր գործադրեցին համագործակցության լեզու գտնելու Քրդստանի ազդեցիկ ղեկավարների հետ և հանուն երկու հայրենիքների ազատագրության՝ մեկ ճակատ կազմելու թուրքերի դեմ: Դաշնակցությունը համոզված էր, որ միայն քուրդ ժողովրդի բարյացակամությամբ էր հնարավոր իրողություն դարձնել ծրագրված և ընդունված բարենորոգումները: Դրանից բացի, հայ-քրդական համերաշխությունը պիտի դառնար մեծագույն երաշխիքը հավանական ջարդերի և հարստահարությունների դեմ:

Բալկանյան պատերազմի վերջում, երբ հայությունը հայտնվել էր քաղաքական նոր շրջափուլի մեջ, 1912 թ. դաշնակցական Ռափայելի սպանության կազմակեր-

¹⁵ Տե՛ս Լազարև Մ.Ս., *Курдский вопрос (1891-1917)*, Москва, 1972, էջ 209:

¹⁶ Տե՛ս Լազարև Մ.Ս., *Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX века - 1917 г.)*, Москва, 1964, էջ 199, 218:

¹⁷ Տե՛ս *Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919)...*, էջ 64:

¹⁸ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հունիսի 26, թիվ 138:

պիչներից մեկը՝ Խիզանի հարստահարիչ շեյխ Սայիդ Ալին, որը վախից դադարել էր դեպի Վան և Ոստան երթևեկելուց, մի քանի անգամ բաղձանք հայտնեց՝ բանակցություն սկսելու Դաշնակցության հետ: Իսկ որոշ քուրդ գործիչներ էլ նույնիսկ կապեր հաստատեցին հայերի հետ թուրքական տիրապետության դեմ պայքարելու պլատֆորմով¹⁹: Դրանից առաջ Վասպուրականի և Տարոնի դաշնակցական ղեկավարները հասկացրել էին շեյխին, որ հայ-քրդական համերաշխությունը հրամայական անհրաժեշտություն էր երկու ազգերի անհետաձգելի շահերի տեսակետից:

Սայիդ Ալին, ելնելով մի շարք նկատառումներից, ժամանակը նպաստավոր համարեց վճռական բանակցություն ձեռնարկելու: Սայիդ Ալին և աչքի ընկած մի քանի քուրդ ղեկավարներ քաղաքական որոշ թելադրանքներ ունեին ռուսական և անգլիական շրջանակներում՝ քրդական ապստամբական շարժում ձեռնարկելու նկատառումներով՝ անշուշտ կարևոր խոստումներով: Այսպիսի շարժումը մեծապես պիտի անդրադառնար հայկական բարենորոգումների խնդրի վրա և կարող էր հայերի թշնամությանը հանդիպել: Սակայն Սայիդ Ալին գիտակցում էր նաև, թե ինչ մեծ նշանակություն կարող էին ունենալ բարենորոգումները Հայաստանի և Քրդստանի ապագայի համար:

1913 թ. մայիսի 12-ին Կեցան գավառի Քարուակ գյուղում, որը շեյխի և Դաշնակցության ազդեցության սահմանագծում էր, տեղի ունեցավ հանդիպում մի կողմից՝ Սայիդ Ալիի, իսկ մյուս կողմից՝ Ա. Վռամյանի, Կայծակ Առաքելի և Դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեի մեկ այլ անդամի միջև: Ա. Վռամյանի հետ 1,5 ժամ տևած առանձնազրույցի ժամանակ Սայիդ Ալին առաջարկում է համերաշխություն ստեղծել հայերի և քրդերի միջև և համատեղ ուժերով պաշտպանել երկու ժողովուրդների ընդհանուր շահերը: Նա, ինչպես Ա. Վռամյանն է հիշում, «վստահութիւն չունէր Արդիւ Ռեզաքին, որ Ռուսիո գործիք էր, վստահութիւն չունէր Ճեզիրէի Բերթխաններուն, որոնք ո՛չ ընդունակութիւն, ո՛չ էլ հմայք ունէին անկախ Քիւրտիստան մը ստեղծելու, մանաւանդ որ անոնց այդ ձգտումը պիտի հանդիպէր հայոց ընդդիմութեան, որոնք բնականաբար չէին կրնար ընդունիլ այդպիսի տիրապետութիւն մը Հայաստանի վրայ»²⁰:

Սայիդ Ալին ցանկանում էր միայն աստիճանաբար, բարենորոգումների միջոցով հարթել հայ-քրդական հարաբերությունները: Նա մեծ հավատ ուներ Դաշնակցության նկատմամբ և Ա. Վռամյանի հավաստմամբ նույնիսկ փափագում էր մտնել Դաշնակցության շարքերն իբրև անդամ:

Ա. Վռամյանը Սայիդ Ալիի առջև է դնում երկու պայման՝ ա) վերջ դնել իր ազդեցության տակ գտնվող ավազակային խմբի գործունեությանը և բ) օգնել լուծելու հողային վեճերը, առանց որի Դաշնակցությունը չէր կարող հանձնառության տակ մտնել:

¹⁹ Տե՛ս *Курдское движение в новое и новейшее время*, Москва, 1987, էջ 77:

²⁰ Նիլթեր Հ.Յ. *Դաշնակցութեան պայմանութեան համար*, ԺԱ հատոր, Պէյրոյթ, Յունուար, 2015, էջ 288:

Շեյխը հավատարիմ մնաց իր խոստմանը: Մեկ ամիս անց նա դադարեցրեց Մահմեդի խմբի կողմից հայերի շահատակությունները և մի քանի հողային վեճեր լուծեց հոգուտ հայերի: Հայերի հետ բարեկամությունն էլ ավելի ամրապնդվեց Կարճկանի Մուսա բեկի սպանությունից հետո, որը Սայիդ Ալիի անձնական թշնամին էր: Արդյունքում Ապարանի գավառում և երկու կազաներում հաստատվեց անդորր:

Այնքան մեծ է եղել երկու կողմերի պայմանավորվածության նշանակությունը, որ իշխանությունները քննիչ ուղարկեցին Խիզան՝ տեսակցության հանգամանքները մանրամասնելու և ստուգելու համար:

Միաժամանակ հարաբերություններ հաստատելու փորձեր իրականացվեցին նաև «Քյոո» Հյուսեին փաշայի և Պարսկաստանի սահմանագլխի բոլոր ցեղապետների հետ:

Երիտթուրքերը չէին բացառում, որ հայկական բարենորոգումների իրականացման հետևանքով կարող էր հող նախապատրաստվել հայ-քրդական ամուր դաշինքի համար: Ուստի թուրքական կառավարությունն առաջ քաշեց նաև այն թեզը, որ հայերի պահանջներն ուղղակի սպառնալիք են քրդերի շահերին: Իշխանությունների դրդմամբ քրդերն ուժեղացրին խժողությունները հայերի նկատմամբ և բողոքի ցույցեր կազմակերպեցին հայկական բարենորոգումների դեմ:

Հայկական բարենորոգումները ձախողելու նպատակով երիտթուրքական կառավարության դրդմամբ Աբդուլ Գատերը ներկայացրեց «Ինքնավար Քրդստանի» մի նախագիծ²¹: Իրենց հերթին բազմաթիվ հայ գործիչներ աշխատում էին համոզել քրդերին, որ հայկական բարենորոգումները բարիք կհանդիսանան նաև քուրդ ժողովրդի համար: Պետք է նշել, որ այս հարցում քրդերը միասնական չէին և ընդհանուր տեսակետ չունեին, սակայն նրանց մեծ մասը (Աբդուլ Գադեր, Աբդուլ Ռեզակ, Ամին Սալի Բեդրիսան, Իսմայիլ աղա Սմկո, Մուլան Զադե Բիֆաթ) այն կարծիքին էր, որ հայկական բարենորոգումների իրագործումը սպառնալիք կարող էր հանդիսանալ «քրդական դատի համար»²²:

Այսպիսով, կառավարության թելադրանքով առաջ է գալիս քրդական ինքնօրենության մի հարց, որով թուրքական կառավարողներն ուզում էին չեզոքացնել Հայկական հարցը: Վ. Բայբուրդյանը դիտարկում է, որ իթթիհաթական կառավարությունն աշխատում էր խեղդել քրդական խմորվող շարժումը, բայց մի այնպիսի

²¹ Աբդուլ Գատերը պատերազմի նախօրյակին Վանի պետական քննիչն էր: Նա հայերի հետ սիրալիք հարաբերություններ մշակելը համարում էր ոչ միայն անօգուտ, այլև վնասակար: Նա պայքարում էր՝ հայ-քրդական հողային վեճերը հոգուտ քրդերի լուծելու: Ա. Գատերը ցանկանում էր, որ քրդերը քաջալերվեին այնքան, որ ձուլվեին և միասնային թուրքերին, որպեսզի գործիք չդառնային ռուսների ձեռքին: Նրա մասին Մ. Էյլիդաթյանը նշում է, որ «չափազանց անհանդարտ բնատրություն տեղ, մոլեռանդ ազգասէր, ուր որ եղած էր միշտ օրոպայ իշխանատրին դեմ դիրք բռնած էր»: Նա ընդդիմացել է Էսվերին, իսկ հետագայում Քեմալին, երբ Անկարայի կուսակալն էր: Բուլղարիայի սահմանին ձերբակալվել և Անկարայում կախաղան է բարձրացվել (տե՛ս Էյլիդաթյան Մ.Մ., *Կեսնք մը ազգիս կեսնքին մեջ. սկանսարեսի եւ մասնակցողի վկայություններ 1903-1923*, Անթիլիաս, 1987, էջ 89-90):

²² Հարությունյան Ա., *Ակնարկներ քրդական խնդրի պատմության*, Երևան, 2011, էջ 24:

ձևով, որ քրդությունը չբաժանվեր իրենից: Եվ նա ընտրում է հայերի և քրդերի շարժումները մեկը մյուսով խեղդելու ձևը²³:

Թուրքական կառավարությունը միջոցներ էր ձեռնարկում, որպեսզի հայերի առաջիկա կոտորածների ժամանակ իրենք հենվեն հատկապես քուրդ ավագակախմբերի վրա, որի համար էլ նա խրախուսում էր այդ ավագակախմբերի հարձակումները հայերի վրա, իսկ ավագակները, որպես կանոն, չէին պատժվում:

Հակառակ կառավարության նախապես մշակած բարենորոգչական ծրագրերին՝ Վանի գավառներում ոչինչ չփոխվեց: Վասպուրականի եղկելի վիճակն օրեցօր վատթարանում էր և դառնում կատարյալ դժոխք: Շուտով ողջ նահանգում վերականգնվեցին ալան-թալանը, անապահովությունը, ավագակային հորդանների արշավանքները, սպանությունները և արտագաղթը: Ամեն օր Վասպուրականի տարբեր տեղերից գույժ էր հասնում, որոնց բոլորին հնարավոր չէր արձագանքել մամուլի էջերում: Գավառներից լուրեր էին հասնում, որ քրդերը բոլոր տեղերում էլ հոխորտում էին հայերի վրա և սպառնում էին նրանց²⁴:

Այսպես, Խրոբրտենցի դեպքերից և դաշնակցական Ռափայելի սպանությունն իրականացրած հաջի Յադկուրի ահաբեկումից հետո Կարկառի վիճակն ավելի վատացավ: Թեև կառավարությանը հայտնի էր, որ հաջի Յադկուրի սպանողները Խրոբրտենցի գյուղացիները չեն, սակայն «թիրք կառավարողներին հայը պատժել պետք է»²⁵: Վերին Կարկառի 40 հայերի նկատմամբ առաջադրվում է մեղադրանք, որի արդյունքում հինգ հոգի ձերբակալվում են, իսկ մնացածը, խույս տալով կառավարության հալածանքներից, փախուստի են դիմում:

Նորդուզից գրում էին, որ ժողովրդի ապահովության կամ հարկահավաքության համար նույն գավառը ուղարկված ժանդարմները գրգռում էին քրդերին, թե «ի՛նչ բանի, որ օրվան էք սպասում: Ինչո՞ւ չէք կոտորում այս քեսաֆիրներին, որոնք Ռումելիում մեր պետության հիմքերը քանդեցին»²⁶: Կառավարությանն ուղղված հուսահատ ժողովրդի դիմումները մնում էին անհետևանք: Բաշկալեի մյութեսարիֆ Ջևդեթը բավարարվում է միայն ասելով, որ «ի՛նչ անեմ, իմ ձեռքում բառական զինտրական ոյժ չունեմ զսպելու համար անհանդարտ տարրերին իւրաքանչիւր գիւղում»²⁷:

1913 թ. ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբներին քուրդ ավագակապետ Միր Մենն (Կուրդ բեյը) կազմակերպում է Շատախի Խումար գյուղի 1100 և Կաճետ գյուղի 1000-ից ավելի ոչխարների գողությունը և երկու հովիվների սպանությունը²⁸: Մոտակա քրդական գյուղերի բնակիչները, երկյուղ կրելով հանցագործության բացահայտու-

²³ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Հայկական բարենորոգումների խնդիրը Արևմտյան Հայաստանում և հայ-քրդական հարաբերությունները, «ԲՀԱ», 1986, թիվ 1(74), էջ 58:

²⁴ Պողոսյան Ս.Կ., *Քրդերը և հայկական հարցը*, Երևան, 1991, էջ 211:

²⁵ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, փետրվարի 19, թիվ 38:

²⁶ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, ապրիլի 26, թիվ 88:

²⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, մայիսի 30, թիվ 116:

²⁸ Տե՛ս «Կոհակ», Կ.Պոլիս, 1913, մայիսի 26, թիվ 23, էջ 245, նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1913 թ., մայիսի 30, թիվ 116:

մից, Խումար գյուղի ոչխարներից 87-ը հետ են քշում հայկական գյուղի սահմանների մոտ, իսկ 900-ը կառավարությունը ձեռք է բերում Ջուլիաներիկ գավառում²⁹: Ի դեպ, 1913 թ. հունիսի 17-ին Խումարից գողացվում է ևս 400 ոչխար, այն դեպքում, երբ հայերի անվտանգությունը նախապես ստանձնել էր գյուղի պահպանության համար ուղարկված թուրքական մի զորախումբ³⁰:

Մայիսի սկզբներին Վանի հարավային կողմում լեռնային քրդաբնակ Բարվար գավառի Բանիջան հայկական (25-30 տուն) գյուղը ենթարկվում է քրդական հարձակման, որի արդյունքում քշվում են անասունները, իսկ գյուղը թալանվում է՝ «հանել տալով շինականների շապիկներն անգամ»³¹:

Մայիսի 15-ին կազմակերպվում է Գարիգոմ և Քրմենց հայկական գյուղերի 200 գլուխ անասունների հափշտակությունը³²:

Իսկ նույն ժամանակ տինիսցի քրդերը հաջի Թամարի որդի Իսա աղայի գլխավորությամբ և շեյխ Սայիդ Ալիի դրդմամբ, որը նախապես իրար հետ հաշտեցրել էր Տենիս և Բարվար գավառների քրդերին (վերջինները պաշտպանում էին ուզեցիներին տենիսցիների դեմ) պաշարում են Ուզիմ հայկական գյուղը և հափշտակելով 1100 ոչխար՝ հայ բնակչությանը զրկում են իրենց ապրուստի հիմնական միջոցից: Մեկշաբաթյա ինքնապաշտպանությունից հետո Մոկսի մյուղիր Մրթյուլահ բեյը, որ տենիսցիների բարեկամն էր, զորք է ուղարկում և պաշարումը վերացնում³³: Իսկ ՀԲԸՄ-ն էլ Վանի հանգուցյալ քաղաքապետ Պետրոս Գափամանյանի որդու՝ Սեթ Գափամանյանի միջոցով 100 օսմանյան ոսկի է տրամադրում ուզեցիներին՝ նոր անասուններ գնելու համար³⁴:

«Հորիզոն»-ը շտապում էր արձագանքել. «Վանը և իր շրջականները լուրջ կասկածանքի տակ են. ոչ մեկ ապահովություն կայ. հիմակուրնե, իսկ քիւրտերը Վանի ճամբաներուն վրայ խումբ խումբ դարանամուտ կը սպասեն, սպանելու և թալլելու համար երթնեկող թշուառ գիւղացիութիւնը: Տեղական կառավարութիւնը ոչ մեկ ձեռնարկ կընէ խափանելու համար քրտական այս շարժումները և ընդհակառակը ան ո՛չ թէ կը հալածէ քրտական այդ խումբերը, այլ գանոնք կը զինէ, ինչու՛...»³⁵:

Իսկ «Մշակ»-ի հողավաճագիրներից մեկը՝ Վահան Մինախոյրյանը (Մտրակ)³⁶, դեռևս 1913 թ. կանխագգում էր «աւելի վատ հետևանքներ մօտիկ ապագայում», որ «բոլոր նշանները ցոյց են տալիս, որ ապրում ենք աւելի մեծ տագնապների և

²⁹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հունիսի 4, թիվ 120:

³⁰ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հունիսի 21, թիվ 134:

³¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, մայիսի 26, թիվ 113:

³² Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հունիսի 4, թիվ 120:

³³ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, մայիսի 26, թիվ 113, նաև մայիսի 30, թիվ 116:

³⁴ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, մայիսի 19, թիվ 108:

³⁵ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, հունիսի 5, թիվ 122:

³⁶ Տե՛ս Հովակիմյան Բ.Մ., *Հայոց ծածկանունների բառարան*, Երևան, 2005, էջ 302:

չարիքների նախօրեակում»³⁷, «գուցէ նույնիսկ նախնիների Թիրքահայաստանում»³⁸:

Այդուհանդերձ, երիտթուրքերը կախաղան բարձրացրին և գնդակահարեցին քուրդ աղաներից ու բեյերից մի քանիսին, որոնք խիստ հետադիմական դիրք էին բռնել 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման հանդեպ և ձգտում էին վերականգնել սուլթանիզմը: 1913 թ. հունիսի 8-ին կառավարական գորքերի կողմից գնդակահարվեց և սպանվեց արյունաբերու ավագակ 70-ամյա Մահմեդ, որը 30-40 տարիների ընթացքում սպանել էր մի քանի հարյուր հայերի: Միայն 1912 թ. նրա անգթության գոհն էին դարձել 20 հայեր³⁹:

Բացի դրանից, կառավարությունը Դաշնակցության պահանջով հետապնդումներ սկսեց Շաքիրի և Միր Մեհի նկատմամբ՝ «փրկելով» նրանց Դաշնակցության ահաբեկումից⁴⁰:

Այդ նպատակով, ինչպես նաև ժանդարմների վերակազմության խնդիրը լուծելու համար 1913 թ. հունիսին Կ.Պոլսից Վան է ժամանում կառավարության կողմից կազմված հերթական հանձնախումբը՝ Օսման Սենայի-բեյի նախագահությամբ և Անվեուի-բեյի, Հրաչ Աբրահամյանի և հազարապետ Թահիր բեյի անդամակցությամբ⁴¹:

1913 թ. սեպտեմբերի 12-ին թուրքական ժանդարմական գորքերը՝ գնդապետ Խալիլ բեյի (Էնվերի հորեղբայրը և 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ թուրքական գորքերի հրամանատարը, -Ա.Հ.) և Բաշկալեի մյութեսարիֆ Ջնդեթ բեյի հրամանատարությամբ Միր-Մեհի մուտքը Պարսկաստանից Թուրքիա արգելելու համար ժամանում է Նորդուգ՝ նախապես իմանալով, որ Միր-Մեհն այնտեղով անցել էր: Ապա նա անցնում է Պեշար՝ այրում Միր-Մեհին պատկանող վրաններից մեկը, իսկ այնտեղից՝ Փիրպետելեն (Շաքիրի գյուղը): Շաքիրը մտածելով, որ գորքն իրեն է հետապնդում, իր 8 ձիավորներով և 15 հետևակայիններով ապաստանում է Պելեռաշ սարում: Խալիլը ենթադրելով, որ գտել են Միր-Մեհին, հրամայում է գրոհել: Մեկ ժամյա կռիվից հետո գոհվում են Շաքիրը և նրա հորեղբոր որդին: Կառավարական ուժերը ձերբակալում են Շաքիրի վիրավորված երկու որդիներին, բռնագրավում են 8 ձի, 4 ատրճանակ, 8 հրացան, 280 ոսկի, որը Խալիլը բաժանում է իր զինվորներին, իսկ 30 ոսկի էլ տրամադրում է Շաքիրի վիրավոր որդիներին⁴²:

1913 թ. սեպտեմբերին իշխանությունները Կարճկանում սպանեցին Մուսա բեյին և «արեան հոտով արբած» գրավցի Շաքիր աղային, որը շուրջ 25 տարի Նորդուգի, Շատալսի, մասամբ նաև Հայոց Ձորի հայ ժողովրդի ահ ու սարսափն էր⁴³:

³⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, մայիսի 19, թիվ 108:

³⁸ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, մայիսի 9, թիվ 99:

³⁹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հունիսի 23, թիվ 136:

⁴⁰ Նիսթեր Հ.Յ. Դաշնակցության պայքարների համար, ԺԱ հատոր, էջ 288:

⁴¹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հունիսի 20, թիվ 133:

⁴² Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, հոկտեմբերի 4, թիվ 222:

⁴³ 90-ական կոտորածների ժամանակ նա դատապարտվել էր «Իտամի»՝ 101 տարվա բանտարկության, բայց արդարացվել էր: 1896 թ. Վանի դեպքերի ժամանակ նա մեծագույն նախնի

Ի դեպ, կառավարությունը Մուսա բեյի սպանությունը վերագրում է «մի խումբ զինված հայերին» այն անվանելով կազմակերպված ահաբեկչություն Դաշնակցության կողմից: Արդյունքում բեյի կատաղած ծառաները հարձակվում են Գոնա, Եղեգիս և Օղվանց հայկական գյուղերի վրա: Մոտ երեք ժամից հետո «խաղաղության ու անմեղ ժողովրդի պաշտպանության» համար վրա հասած գորքերը, միանալով քրդերին, կանոնավոր հրացանաձգություն են սկսում ժողովրդի դեմ, որի հետևանքով սպանվում են երկու կին, երկու տղամարդ և մեկ երեխա⁴⁴:

1913 թ. սեպտեմբերի սկզբներին Մոկսի, Սպարկերտի, Մամոտանքի և Բարվարի 50-60 քուրդ ցեղապետներ և աշիրաթապետներ Մոկսի «հայասեր» մյուզիք Մուրթուլահ բեկի նախագահությամբ Մոկսի Հըլվըլ քրդաբնակ գյուղում երկօրյա ժողով են գումարում և որոշում՝ ա) Մուսա բեկի վրեժը լուծել հայերից և բ) նկատի ունենալով, որ Խիզանի շեյխ Սայիդ Ալին իրենց համախոհը չէր, այլ ընդհակառակը հայերի բարեկամը, որոշվում է նրա փոխարեն ճանաչել Մուրթուլահ բեկի գերիշխանությունը⁴⁵:

Քրդերը մի կողմից՝ նախապատրաստում են հայաջինջ ծրագիր, մյուս կողմից՝ տենիսցի քրդերի կողմից նոր գործողություններ են սկսում հայաբնակ Ոզին գյուղի հայերի նկատմամբ: Արյունաբքու տենիսցիք քանդում են Ոզինի ջրի առուն և դարան մտնում, որպեսզի առուն վերանորոգող ոզինցիներին հանկարծակիի բերեն և սպանեն: Սակայն ոզինցիները, կոսահելով քրդերի ցինիկ մտադրությունը, գերի են վերցնում դարան մտած երկու քրդերի, որոնց պատրաստվում են հանձնել Բիթլիսի կուսակալությանը, որովհետև իրենց հանցագործությունների համար նրանք հետախուզվում էին կառավարության կողմից: Մուրթուլահ բեկի սպանալիքներից հետո ոզինցիները գերիներին բաց են թողնում, սակայն մեկ շաբաթ անց ջրի առուն նորից քանդվում է⁴⁶:

Այդ նույն ժամանակ էր, որ Կարճկանի Աղոստոս գյուղի Օսման աղայի տանը մորթոտվում է Մրորս գյուղի հյուսն Կիրակոս Սահակյանը, որը Օսմանի հրավերով աշխատում էր նրա տանը: Երբ հայերը ոստիկաններին տեղեկացնում են կատարվածի մասին, վերջիններս փոխանակ հանցագործին գտնելու, գիշերում են սպա-

էր գործել Հայոց Ձորի Ծվստան գյուղում՝ սպանելով հարյուրավոր հայերի և ավերելով ու կողոպտելով հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, մասնավորապես Հոգվոց վանքի ամբողջ հարստությունը (խաչեր, սկիհներ, շուրջառներ, ոչխարներ, արջառներ և այլն) և Վարազա վանքը: Շաքիրը սպանվեց իր մի ծառայի հետ, իսկ նրա եղբայր Դելի-Ահմադը և երկու վիրավոր որդիները 4-5 ծառաների հետ միասին ձերբակալվեցին և բանտարկվեցին Վանի բանտում: Կառավարությունը միշտ էլ բարյացակամ վերաբերմունք է ունեցել Շաքիրի նկատմամբ: Վալիները հաճախ էին նրան հանձնում շրջիկ պահնորդի պաշտոնը: Ամեն գյուղում նա գետեղել էր իր խոլամներին (ծառա), որոնք կազմակերպում էին տուրքերի, տուգանքների հավաքումը: Նա կուտակել էր մեծ հարստություն և ուներ 5000-ից ավելի ոչխար (տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, հոկտեմբերի 9, թիվ 223, նաև՝ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, հոկտեմբերի 9, թիվ 226, նաև՝ «Մշխարհաբար», Իգմիր, 1913, հոկտեմբերի 9/22, թիվ 31, նաև՝ «Բիզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1913, սեպտեմբերի 26/ հոկտեմբերի 9, թիվ 5,156):

⁴⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, սեպտեմբերի 6, թիվ 199:

⁴⁵ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1913, հոկտեմբերի 8, թիվ 225:

⁴⁶ Նույն տեղում:

նողի տանը և խնջույք կազմակերպելուց հետո միայն վերադառնում են՝ միաժամանակ հայտարարելով, որ Կիրակոսը Մուսա բեկի սպանողներից մեկն էր և փախել էր Կարճկանից⁴⁷: Ահա թե ուր էր հասնում կառավարության խեղկատակությունը:

1913 թ. հոկտեմբերի 1-ին Նորդուզի և Շատախի կառավարիչ Ջևդեթ բեյի կողմից Շատախի Տաքու լեռան մոտ մի քանի քրդերի հետ սպանվեցին խորարմատ հարստահարիչ Միր-Մհեն ու իր որդին, որոնք հայտնի էին իրենց բազմաթիվ չարագործություններով՝ ինչպես հայերի, այնպես էլ իշխանական մարմինների դեմ: Միր-Մհենի դիակը տեղափոխվեց Վան և կախաղան բարձրացվեց քաղաքի հրապարակում: Այնքան մեծ էր ատելությունը Միր-Մհեն նկատմամբ, որ հազարավոր հայեր ու թուրքեր, մոտենալով դիակին, թքում էին նրա երեսին: Ամբողջ տասը տարի Միր-Մհեն ահ ու սարսափի մեջ էր պահում Նորդուզի և Շատախի շրջանները՝ սպանելով հարյուրավոր հայերի և տասնյակ ոստիկանների⁴⁸:

1914 թ. ամռանը իշխանությունները որոշեցին սպանել նաև Սմկոյին, որի մահվան դատավճռի իրագործումը հանձնարարվեց հին արմենական և բազմափորձ հեղափոխական Ա. Եկարյանին, որը 1896 թ. դեպքերի հետ կապված անձնական վրեժ ուներ ավազակապետի նկատմամբ: Սակայն Բաշկալեի ուղղությամբ ծավալված գործողությունների պատճառով այն ձախողվեց⁴⁹: Վանի նահանգապետ Թահսինի կողմից իրականացված գործողության արդյունքում ձերբակալվեցին երկու աշիրեթապետներ և քուրդ 58 ելուզակներ: Բռնագրավվեց և գյուղացիներին վերադարձվեց հափշտակված 20 հազար անասուն⁵⁰:

Թահսին բեյի կողմից իրականացված միջոցառումները հետապնդում էին երկու նպատակ: Հաշվեհարդար իրականացնելով քրդերի նկատմամբ՝ նա մի կողմից ապահովում էր Վանի նահանգի անդորրը և կասեցնում քրդերի բարենորոգումների անցկացման հնարավորությունը, իսկ մյուս կողմից՝ մեծացնում ոստիկան-զինվորների թվաքանակը և դրանց ներկայությունը Վանում՝ բացառելով քրդերի անջատողական որևէ հնարավորություն:

Միաժամանակ իշխանությունները վարում էին քուրդ աղաներին սիրաշահելու քաղաքականություն: Այսպես, 1913 թ. նոյեմբերին բանտից ազատ արձակվեցին սպանված ավազակ Շաքիրի որդի Լեզկին և Արճեշի մեծ ավազակ ու ոճրագործ Ֆահրոն: Վան հրավիրվեց թակուոցի աշիրեթապետ Հյուսեին բեյը, որը սիրալիի ընդունելություն գտավ և պատվանշան ստացավ չգիտես թե որ ծառայության համար: Նույն մտայնությամբ կառավարությունը զենք ու զինամթերք բաժանեց Շաքիրի հորեղբայր Կուրդ-բեյին, շամսեկցի Սատուն-բեյին և վերջինիս եղբորը՝ Հասանին, որ գրավել էր Վարազա վանքի Սալախասն գյուղը⁵¹:

«Իր ապագային մասին մտածող թուրքը, - գրում է Մ. Էպլիդաթյանը, - կ'ուզել միշտ շահագործել քիւրտ տարրը հայուն դէմ: Այս պատճառով էր, երբ կուսա-

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Տե՛ս «Մշխարհաբար», Իզմիր, 1913 թ. հոկտեմբերի 30/նոյեմբերի 12, թիվ 37:

⁴⁹ Տե՛ս Յուշեր Արմենակ Եկարյանի, Գահիրե, 1947, էջ 175-178:

⁵⁰ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, օգոստոսի 22, թիվ 184:

⁵¹ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1913, դեկտեմբերի 3, թիվ 269:

կալ Թահսին սաստիկ կը հետապնդէր Սըմնկօն եւ քիւրտ յայտնի աազակները, որպէսզի երկրին ապահովութիւնը չխանգարուէր, միւս կողմէն սակայն կը քաջալերէր այն քիւրտերը, որոնց միակ փափագն էր իրենց շուրջը գտնուող անպաշտպան հայերը խոշտանգել եւ անոնք ճնշումի տակ պահելով, անոնց ինչքէն եւ աշխատանքէն օգտուիլ: Այս ձեւով թուրք կառավարութիւնը ուրիշ շահ մըն ալ կ'ապահովէր, այն է՝ հայ եւ քիւրտ տարբերուն միջեւ որեւէ համաձայնութեան եւ համերաշխութեան անկարելիութիւնը»⁵²:

Այսպիսով, Վանի շրջանում տիրող կոտորածների սպառնալիքը, շահատակությունները և անապահովության մթնոլորտը շարունակվեցին իթիլաֆականներին փոխարինած իթթիհաթականների օրոք: Չնայած հայ քաղաքական շրջանակներում մշակվեցին քրդերի հետ համագործակցության ծրագրեր, սակայն վերջիններս իշխանությունների դրդմամբ ուժեղացրին հայերի նկատմամբ նոր խժոժությունները: Կառավարության երկակի քաղաքականությունն ըստ էության ոչինչ չփոխեց նահանգում:

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ ԵՎ ԱՆԱՊԱՀՈՎՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1913-1914 ԹԹ.
ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Ալեքիս Հարությունյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արևմտահայության նկատմամբ գործադրված բռնությունները, սպանությունները և անապահովության մղձավանջը շարունակվեց և նոր դրսևորում ձեռք բերեց այն բանից հետո, երբ 1913թ. հունվարի 10-ին իթիլաֆականներին կրկին փոխարինեցին իթթիհաթականները:

Հայկական հարցի վերաբացումն իր անմիջական անդրադարձն ունեցավ Վանի նահանգի ազգամիջյան հարաբերություններում:

Քաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում ՀՅԴ մարմինները ջանք գործադրեցին քրդերի հետ համագործակցության լեզու գտնելու և հանուն երկու ժողովուրդների ազատագրության մեկ ընդհանուր ճակատ կազմելու գործում: Քրդական մի շարք գործիչներ ցանկություն հայտնեցին բանակցություններ սկսել Դաշնակցության հետ:

Երիտթուրքերը չէին բացառում, որ հայկական բարենորոգումների իրականացումը կարող էր հող նախապատրաստել հայ-քրդական ամուր դաշինքի ստեղծման համար: Ուստի, այն ձախողելու նպատակով իշխանությունների դրդմամբ քրդերն ուժեղացրին խժոժությունները հայերի նկատմամբ:

Բանալի բառեր՝ Վան, անապահովություն, բարենորոգումներ, կոտորածներ, հայ-քրդական հարաբերություններ:

⁵² Էփլիղաթեան Մ.Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 77-78:

THE NEW MANIFESTATIONS OF INSECURITY IN THE PROVINCE OF VAN DURING 1913-1914 IN THE CONTEXT OF ARMENIAN-KURDISH RELATIONSHIPS

Avetis Harutunyan

SUMMARY

The nightmare of violence, murders and insecurity continued and got new manifestations after Ittilafists left power to Ittihadists on 10 January, 1913. The reopening of the Armenian question had its direct reflection on the interethnic relations in Van province. In the difficult political conditions, the Dashnaktsutyun political party leaders made an effort to cooperate with the Kurds and create a united front for the liberation of the two peoples. Some Kurdish chieftains expressed desire to negotiate with Dashnaktsutyun party.

The Young Turks did not rule out that the implementation of the Armenian reforms could pave the way for a lasting Armenian-Kurdish alliance. Therefore, they continued the policy of inciting the Kurds to carry out persecutions against Armenians.

Keywords: Van, insecurity, reforms, massacres, Armenian-Kurdish relations.

УГРОЗА ПОГРОМОВ И НОВЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ БЕЗЗАЩИТНОСТИ В ВАНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1913-1914 ГГ. В КОНТЕКСТЕ АРМЯНО-КУРДСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аветис Арутюнян

РЕЗЮМЕ

Насилия и убийства в отношении западных армян продолжились и проявились вновь после того, как 10 января 1913 г. в результате переворота к власти в Османской империи пришла младотурецкая партия «Единение и прогресс».

Возобновление Армянского вопроса непосредственно отразилось на межнациональных отношениях в Ванской провинции. В обстановке сложных политических условий органы партии Дашнакцутюн приложили усилия, чтобы найти общий язык взаимодействия с курдами и создать единый фронт во имя освобождения двух народов. Ряд курдских деятелей выразил желание начать переговоры с дашнакской партией.

Младотурки не исключали, что осуществление армянских реформ может подготовить почву для прочного армяно-курдского союза. С целью предотвратить армяно-курдское сближение, турецкие власти продолжили политику подстрекательства курдов к осуществлению преследований в отношении армян.

Ключевые слова: Ван, отсутствие безопасности, реформы, массовые убийства, армяно-курдские отношения.